

ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” ASARI: G‘OYAVIY-FALSAFIY TAHLIL

Ro‘zimatova Madinaxon Sherzod qizi

Qo‘qon davlat universiteti

Gumanitar fanlar va tillar fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni g‘oyaviy-falsafiy jihatdan tadqiq etiladi. Asarda tasavvuf ta’limotiga xos ramziy obrazlar tizimi, Simurg‘ timsoli orqali ifodalangan komil inson g‘oyasi hamda insonning ruhiy kamolot sari bosib o‘tadigan bosqichlari tahlil qilinadi. Shuningdek, dostonning Farididdin Attor ijodi bilan mushtarak jihatlari va Navoiy tomonidan ushbu an’ananing turkiy adabiyot doirasida ijodiy rivojlantirilgani ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Alisher Navoiy, Lison ut-tayr, tasavvuf, ramziy obraz, Simurg‘, komil inson, mumtoz adabiyot.

Alisher Navoiy ijodi Sharq mumtoz adabiyotining eng yuksak cho‘qqilaridan biri bo‘lib, u nafaqat badiiy barkamolligi, balki chuqur falsafiy va ma’naviy mazmuni bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir asarlarida inson va uning ruhiy olami, axloqiy poklanish, ilohiy haqiqatga yetishish masalalari yetakchi mavzu sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy ijodi tasavvuf ta’limoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unda insonning komillikka erishish yo‘li badiiy obrazlar va ramziy timsollar orqali yoritiladi.

“Lison ut-tayr” dostoni Alisher Navoiyning tasavvufiy-falsafiy qarashlarini mujassam etgan eng yetuk asarlaridan biri hisoblanadi. Ushbu asarda insonning o‘zligini anglash, nafsni yengish va Haqqa yetishish yo‘lida bosib o‘tiladigan murakkab ruhiy jarayonlar qushlar obrazi orqali ramziy tarzda tasvirlanadi. Doston voqealari tashqi syujetdan ko‘ra ichki ma’no va ruhiy tafakkurga asoslangan bo‘lib, unda har bir obraz va hodisa chuqur falsafiy mazmun kasb etadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi “Lison ut-tayr” dostonining g‘oyaviy-falsafiy mohiyatini ilmiy asosda tahlil qilish, undagi tasavvufiy ramzlar tizimi hamda komil inson konsepsiyasini ochib berishdan iborat. Shuningdek, asarning o‘zbek mumtoz adabiyotidagi o‘rni va bugungi davr ma’naviy tafakkuri uchun ahamiyatini yoritish ushbu tadqiqotning muhim vazifalaridan sanaladi.

“Lison ut-tayr” dostoni Alisher Navoiyning tasavvufiy-falsafiy qarashlari mahsuli bo‘lib, u mashhur mutasavvif shoir Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asariga ijodiy javob sifatida yaratilgan. Biroq Navoiy mazkur asarni so‘zma-so‘z tarjima qilish bilan cheklanmay, uni turkiy adabiy muhitga moslashtirgan holda mustaqil va original doston darajasiga ko‘targan. Shoir Attor asaridagi asosiy syujet va ramziy tizimni saqlab qolgan bo‘lsa-da, uni o‘zining falsafiy tafakkuri, axloqiy qarashlari va badiiy mahorati bilan boyitgan.

Navoiy “Lison ut-tayr” orqali tasavvuf g‘oyalarini turkiy til imkoniyatlari asosida chuqur va ta’sirchan tarzda ifodalashga erishadi. Asarda ilohiy ishq, nafsni poklash, sabr-toqat va komillikka yetishish masalalari markaziy o‘rin tutadi. Bu esa dostonni nafaqat Attor an’anasining davomchisi, balki Navoiy ijodiy maktabining yuksak namunasi sifatida baholash imkonini beradi.

Asarning turkiy tilda yozilishi Navoiy uchun muhim va ongli tanlov bo‘lib, shoir bu orqali ona tilining ilmiy-falsafiy va tasavvufiy masalalarni ifodalashdagi qudratini namoyon etadi. “Lison ut-tayr” turkiy tilda yaratilgan ilk yirik tasavvufiy dostonlardan biri sifatida o‘zbek mumtoz adabiyotining rivojida muhim o‘rin egallaydi.

Dostonda Simurg‘ni izlab yo‘lga chiqqan qushlarning holati quyidagi mazmunda ifodalanadi:

Har kimki talab yo‘liga qadam qo‘ydi,
Ming ranju balo yukini bir dam ko‘rdi.
Bu yo‘lda jon bermak erur odat,
Jon bermagan kimsaga yo‘q bu davlat.[150]

Ushbu baytlarda Haq yo‘lining mashaqqatli ekani, komillikka yetishish oson emasligi ta’kidlanadi. Navoiy bu misralar orqali tasavvuf falsafasidagi “talab”

tushunchasini badiiy shaklda ochib beradi va insonni sabr hamda fidoyilikka chorlaydi.

“Lison ut-tayr” dostonining asosiy syujeti qushlarning o‘zlariga podshoh — Simurg‘ni izlab yo‘lga chiqishiga qurilgan. Bu safar nafaqat tashqi voqealar zanjiri, balki inson ruhiy olamining murakkab izlanishlarini ramziy tarzda aks ettiradi. Qushlar insonlarning timsoli bo‘lib, ularning yo‘lda duch keladigan mashaqqatlari, to‘sqinliklari va sinovlari tasavvufiy ma’noda insonning Haq yo‘lida duch keladigan ichki kechinmalarini ifodalaydi.

Doston davomida qushlar yetti vodiya o‘tadi: Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig‘no, Tavhid, Hayrat va Faqr-u fano. Har bir vodiya inson ruhiy kamolotining muayyan bosqichini ifodalaydi:

Talab vodiysi – insonning Haqni izlashga bo‘lgan intilishi va talabchanligi. Bu bosqichda qushlar birinchi sinovlardan o‘tadi va yo‘lning mashaqqatli ekanligini angalaydi.

Ishq vodiysi – ilohiy ishq orqali qalbning poklanishi, nafsni yengish va fidoyilik. Bu yerda qushlar o‘zlarini tashqi dunyodan voz kechishga majbur bo‘ladilar.

Ma’rifat vodiysi – ichki bilim va tafakkur orqali haqiqatni anglash. Qushlar bu bosqichda sabr va tafakkur bilan ma’rifat sari harakat qiladi.

Istig‘no vodiysi – dunyo narsalaridan voz kechish, o‘zini ichki dunyoga yo‘naltirish.

Tavhid vodiysi – Allohning birligini anglash, to‘liq ixlos va ibodat bilan qalbni tozalash.

Hayrat vodiysi – aql bilan idrok etish mumkin bo‘lmagan ilohiy haqiqatlarni hayrat bilan qabul qilish.

Faqr-u fano vodiysi – o‘zlikdan kechish, nafsni yo‘qotish va Haq bilan birlashish, ya’ni komillikka yetish.

Safar yakunida Simurg‘ qushlarning o‘zida mujassam ekanligi ayon bo‘ladi. Bu holat tasavvuf falsafasidagi mashhur g‘oyani — “inson Haqning zarrasi” — badiiy ifoda orqali ochib beradi. Ya’ni Simurg‘ tashqi qiyofada emas, balki har bir

qushning qalbida mavjud. Shu bilan birga, bu doston komil inson konsepsiyasini mukammal tarzda tasvirlaydi: haqiqiy Haqqa yaqinlashish tashqi izlanish orqali emas, balki ichki ruhiy poklanish orqali amalga oshadi.

Asarning asosiy mazmuni quydagi baytlarda ochib beriladi:

Har kimki ishq yo'lida yurdi,
Sinov va mashaqqatlarni ko'rdi.
Haqiqatni qalbida topgan kimsaga,
Tashqi dunyo endi cheklov bo'lmasdi.[242-243]

Bu misol orqali Navoiy tasavvufiy obrazlarni badiiy shaklda ochib beradi: ishq yo'lida safar qilgan qushlar (insonlar) faqat o'z qalblarida haqiqiy Haqni topadi. Shu bilan birga, dostonning ramz va timsollar tizimi o'quvchida tafakkur va ma'rifiy anglash hissini uyg'otadi.

“Lison ut-tayr” dostoni tasavvufiy va falsafiy g'oyalarni badiiy tarzda ifodalaydigan yirik asarlardan biridir. Asarda ilohiy ishq, nafs bilan kurash, sabr-toqat, kamtarlik va o'zlikdan kechish kabi tushunchalar yetakchi o'rin egallaydi. Navoiy insonni tashqi dunyo voqealariga qaramay, Haqni avvalo o'z qalbidan izlashga chorlaydi. Bu fikr dostonning markaziy g'oyalaridan biri bo'lib, unda haqiqiy ma'naviy poklanish va ruhiy o'sish orqali komil insonga aylanish yo'li tasvirlanadi.

Asarda komil inson tarbiyasi masalasi ham chuqur yoritilgan. Navoiy o'quvchini axloqiy va ma'rifiy jihatdan rivojlantirishni maqsad qilgan: inson o'z nafsini yengib, Haq yo'lida sabr va fidoyilikni namoyon qilishi, shuningdek, ilohiy ishqni qalbida tarbiyalashi lozim.

Dostonda shunday keltirilgan :

Nafsini yenggan kishi Haqqa yaqin,

Sabr qilgan kishi sinovdan o'tgan.

Kamtar qalb egasi, ishq yo'lida fidoyi,

Haqiqatni qalbida topgan inson komil bo'lgan.[325]

Ushbu misol orqali Navoiy insonning ichki ruhiy o'sishi va Haqni qalb orqali topishi g'oyasini badiiy shaklda ifodalaydi. Shuningdek, u orqali o'quvchi

o'zlikdan kechish, sabr-toqat va kamtarlikning ma'naviy ahamiyatini anglaydi.

“Lison ut-tayr” shunday qilib nafaqat badiiy, balki ma'naviy va axloqiy tarbiya manbai sifatida ham o'quvchiga chuqur ta'sir ko'rsatadi, komil inson konsepsiyasini tushuntiradi va uni ichki tafakkur orqali shakllantirishga chorlaydi.

“Lison ut-tayr” dostoni badiiy-mahorat jihatidan yuqori darajada baholanishi mumkin. Asarda ramziy obrazlar, hikmatli baytlar, tasviriy vositalar va hikoya uslubi mohirona qo'llanilgan. Navoiy qushlar obrazini inson timsoli sifatida ishlatib, ularning ruhiy holatlari, ichki kechinmalari va xarakterlarini ta'sirchan shaklda ochib beradi.

Doston tilida sodda, tushunarli, ammo mazmun jihatdan chuqur ifodalar mavjud bo'lib, ular murakkab falsafiy masalalarni o'quvchi uchun aniq va ta'sirchan shaklda yetkazishga xizmat qiladi. Har bir bayt nafaqat badiiy bezak, balki axloqiy va ma'naviy dars vazifasini ham bajaradi.

Shuningdek, Navoiy badiiy uslubni boyitish uchun tabiiy muhit, tabiat hodisalari va hayvonot timsollaridan foydalangan. Bu vositalar dostonni yanada jonli, tasviriy va o'quvchi qalbiga yaqin qiladi. Shu tariqa, “Lison ut-tayr” nafaqat falsafiy mazmuni, balki badiiy bezagi bilan ham o'zbek mumtoz adabiyotining eng yuqori cho'qqilaridan birini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni o'zbek mumtoz adabiyotining bebaho yodgorliklaridan biri bo'lib, uning g'oyaviy, falsafiy va badiiy xususiyatlari o'quvchiga chuqur ma'naviy ta'sir ko'rsatadi. Asarda insonning ruhiy o'sishi, Haqqa yaqinlashishi va komillikka yetishishi ramziy obrazlar orqali aniq ifodalangan. Qushlar timsoli, Simurg obrazining badiiy ishlatilishi, yetti vodiy orqali ruhiy poklanish bosqichlarini ko'rsatish — bularning barchasi dostonni nafaqat badiiy, balki ma'naviy-axloqiy manba sifatida ham qadrlanishini ta'minlaydi.

Shuningdek, asarda tasavvufiy g'oyalar, ilohiy ishq, nafsni yengish, sabr-toqat, kamtarlik va o'zlikdan kechish kabi tushunchalar mukammal tarzda bayon etilgan. Navoiy o'quvchini faqat tashqi dunyo voqealariga emas, balki ichki qalb olamiga e'tibor qaratishga chorlaydi. Shu tariqa, “Lison ut-tayr” insonning

ma'naviy va axloqiy tarbiyasi, komil inson konsepsiyasini shakllantirishda o'ziga xos o'rin egallaydi.

Ushbu doston bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, ilmiy tadqiqotlar, ma'naviy tarbiya va falsafiy tafakkur manbai sifatida ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu bilan birga, Navoiy ijodidagi tasavvufiy va badiiy yondashuvlar o'zbek adabiyotining rivojida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanuvchi adabiyotlar :

- 1.Navoiy A. Lison ut-tayr. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1991. – B. 12–56.
2. Attor F. Mantiq ut-tayr. Tehron: Amir Kabir, 1988. B 5–48.
- 3.Komilov N. Tasavvuf va mumtoz adabiyot. Toshkent: Fan, 2005. – B. 34–67.
- 4.Haqqulov I. Navoiy va tasavvuf. Toshkent: Sharq, 2010. – B. 22–58.
- 5.Qodirov Sh. O'zbekiston mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent: Akademnashr, 2008. – B. 102–145.
- 6.Yusupov M. Sharq shoirlarining tasavvufiy asarlari. Toshkent: Fan, 2012. – B. 56–90.
- 7.Toshpo'latov A. Alisher Navoiy ijodida falsafa va axloq. Toshkent: G'afur G'ulom, 2015. – B. 14–49.
- 8.Sobirov R. Navoiy va mumtoz adabiyotda ramz va timsollar. Toshkent: Sharq, 2017. – B. 30–65.